پىروفېسسور دوكتور مەھمەت ئەردوغان

«مەقاسىدۇششەرىيئە» دائىرىسىدە سۈننەت ۋە ھەدىسنىڭ ئىزاھلىنىشى*(1)

«مەقاسىدى شەرىيئەھ» ئاتالغۇسى – ھەممە نەرسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ دەپ قارىلىدىغان نەرسىلەر (قۇرئان ۋە سۈننەت) نىڭ مەنالىرىنى لەۋزى (سۆز/خەت) ئىزاھاتىنى ئاساس قىلىپ چۈشەندۈرۈدىغان ئەنئەنىۋى ئۇسۇلىمىزنىڭ(2) ئىلگىرىكى كۈچىنى يوقاتقانلىقى سۆزلىنىۋاتقان بۈگۈنكى شارائىتتا بارغانسېرى بازار تېپىۋاتقان بىر ئاتالغۇدۇر.

ئىمام شاتىبى (ۋاپاتى ھىجرىيە 790/1388) بۇنىڭدىن خېلىلا ئىلگىرىكى بىر دەۋردە ئىجتىھادنىڭ ئەنئەنىۋى ئۇسۇلدا داۋاملىشىشىنىڭ مۈشكۈللىكىنى تونۇپ يەتكەن ۋە پىكرىي جەھەتتىن يېڭى كۆزقاراشلارغا ئاساس بولىدىغان مەقاسىد نەزىرىيەسىنى ئوتتۇرىغا قويىدى.(3) دەرۋەقە، بۇ تېما ھەققىدە بەزى ئالىملار گەپ قىلىپ ئۆتكەن بولسىمۇ، بەلكى دەسلەپكى قەدەمدە دەپ قاراشقا

(1) * بۇ ماقالە، يازغۇچى تەرىپىدىن 2001-يىللى «ئىسلامنىڭ چۈشەندۈرۈلىشىدە سۈننەتنىڭ ئورنى ۋە ئەھمىيىتى» دېگەن تېما بويىچە ئەمەلىيلەشتۈرۈلگەن مەۋلۇدۇننەبى (پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ تۇغۇلغانلىقى) نى خاتىرىلەش ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنىدا ئوقۇپ ئۆتۈلگەن. يېغىندا ئوقۇپ ئۆتۈلگەن مەلۇماتلار بولسا، 2003 – يىلى تۈركىيە دىنىي ئىشلار ئىدارىسى تەرىپىدىن ئەنقەرەدە بېسىپ تارقىتىلغان.
«شەرىئەتنىڭ مەقستى» دەپ تەرجىمە قىلىنغان بۇ ئۇقۇم، ئەرەب تىلىدىكى «مەقاسىدىششەرىيئەھ» دېگەن ئىپادىنىڭ تەرجىمىسى بولۇپ، ئىسلام شەرىئىتىنىڭ غايىسى ياكى مەقستىنى تەتقىق قىلىشنى ئاساسىي تېما قىلغان بىر ساھەگە ۋەكىللىك قىلىدۇ. ئىسلام دۇنياسىدا بۇ ماۋزۇدا قەلەم تەۋرىتىش ئىشلىرى خېلى ئىلگىرىلا باشلانغان بولسىمۇ، لېكىن مەلۇم سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن بۇ ماۋزۇنىڭ دىن ئالىملىرىمىزنىڭ كۈنتەرتىپىگە كىرىشى يېڭى ھېسابلىنىدۇ. بىز مۇھىملىقى سەۋەبىدىن بۇ تېما ھەققىدە باشلانغۇچ مەلۇمات بېرىدىغان بۇ ئەسەرنى تەرجىمە قىلىپ نەشر قىلىشنى مۇۋاپىق تاپتۇق. ژۇرنال ئىدارىسىدىن.

(2) Geleneksel anlama metodolojileri hakkında bk. Muhammed Abid Cabirî, *Arap-islam* Kültürünün Akıl Yapısı (Bünyetü'l-akli'l-arabî), tre. Burhan Köroğlu, Hasan Hacak, Ekrem Demirli, istanbul1999; Mehmet Görmez, *Sünnet ve Hadisin* Anlaşılmasında *Metodoloji Sorunu,* Ankara 1997, s. 130-137.

(3) Hakkındaki değerlendirmeler için bk. Cabirî, *age,* s. 667 vd. Musa Carullah'ın Kazan baskısı için yazmış olduğu tanıtım ve değerlendirme yazısı tarafımızdan sadeleştirilmiş ve kendi tercümemizin baş tarafında yayınlanmıştır. İmam Şatıbî ve Makasıd nazariyesi hakkında yapılmış özel çalışmalar bulunmaktadır. Ayrıca ülkemizde de doktora ve yüksek lisans düzeyinde çalışmaları yapılmaktadır. Bizim görebildiklerimiz şunlardır: Halidî Mesûdî, Muhammed, *islam Hukuk Teorisi,* tre. Muharrem Kılıç, istanbul1997; Reysînî, Ahmed, *Nazariyyetü'l-makasıd İnde'l-imam* eş-Şattıbî, Riyad 1992; Hammadî el-Abîdî eş-Şattbi *ve* makasiduş-şeri'a, Trablus 1992.

بولىدىغان شەكىلدە بۇ ھەقتىكى كۆزقاراشلارنى ھەجىلىمىلىك بىر ئەسەر بىلەن تەپسىلىي ھالدا نەزىرىيەلەشتۈرۈپ چىقتى. ئەپسۇسكى، ئىسلام دۇنياسىنىڭ تەپەككۇر تارىخىدىكى تۇرغۇنلۇق ئۇزۇن مۇددەت داۋاملىشقان ئىدى. بۇ باسقۇچتا شاتىبىنىڭ بۈيۈك پاراسەت بىلەن ئوتتۇرىغا قويغان مەقاسىد نەزىرىيەسى، بولۇپمۇ ئۇسۇل جەھەتتىكى تىرىشچانلىقى يېتەرلىك دەرىجىدە ئېتىبار كۆرمىدى. ئۇسۇل دەرسلىرىدە يەنىلار لەۋزى بىلەن ئىلمىي قىممىتى يۇقىرى بولمىغان بۇرۇنقى ئۇسۇل كىتابلىرىغا ئەھمىيەت بېرىلدى. بۇ ئەسەرنىڭ ۋە شۇنىڭدەك مەقاسىدنى ئاساس قىلغان ئۇسۇل نەزىرىيەسىنىڭ ئۆز قىممىتىنى تېپىشى، ئۆتكەن ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا مۇھەممەد ئابدۇھ ۋە ئوقۇغۇچىسى رەشىد رىزا قاتارلىق ئىجتىھاد ۋە يېڭىلىق تەرەپدارى سىمالارنىڭ دىققەت چېكىشى بىلەن ئەمەلگە ئاشقان ئىجتىھاد پىكرىنىڭ جانلىنىشىغا پاراللېل ھالدا بۇ ئەسەرنىڭ قىممىتى يېڭىدىن ئوتتۇرىغا چىقتى ۋە بارغانسېرى بازار تېپىشقا باشلىدى، ئالىملارنىڭ قىزىقىشىنى قوزغاشقا باشلىدى. بۇ ئەسەر بىر نەچچە قېتىم بېسىلدى ۋە مەن بۇ ئەسەرنى تۈركچىگە تەرجىمە قىلىپ چىقتىم.

مەقاسىد تېمىسىغا بارغانسېرى قىزىقىشنىڭ ئېشىپ بېرىشىغا ئەگىشىپ، بۇ ماۋزۇدا مۇھىم ئەسەرلەر مەيدانغا كېلىشكە باشلىدى. بۇلارنىڭ ئارىسىدا مارمارا ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلاھىيات فاكۇلتېتى ۋە باشقا ئىلاھىيات فاكۇلتېتلىرىدا ئاسپىرانتلىق، دوكتورلۇق سەۋىيەسىدە دەرس كىتابى قىلىپ ئوقۇتۇلۇۋاتقان تاھىر بىن ئاشۇرنىڭ «مەقاسىدۇششەرىيئەتىل ئىسلامىيە» ناملىق ئەسىرىنىڭ مەلۇم ئەھمىيىتى بار.[4] بۇ ئەسەر پىكرىي جەھەتتە يۇقىرى ئورۇندا تۇرىدۇ ۋە چوقۇم پايدىلىنىشقا تېگىشلىك ئەسەر ھېسابلىنىدۇ.

خۇسۇسەن، سۈننەتنى باش تېما قىلغان، سۈننەتنىڭ قەتئىي ھالدا بىر ھېكمەت ئۈستىگە قۇرۇلغانلىقى نۇقتىسىدا تۇرۇپ يېزىلغان شاھ ۋەلىييۇللاھ دېھلەۋىينىڭ «ھۇججەتۇللاھىل بالىغە» ناملىق ئەسىرىنى بۇ يەردە تىلغا ئالماي ئۆتۈپ كېتىشمۇ توغرا بولمىسا كېرەك[5].

سۈننەتنى توغرا ئىزاھلاش ئۈچۈن قانداق قىلىش توغرىسىدا تۈركىيەدە

(4) ibn Aşar, Muhammed Tahir, Makasıdu'ş-şeri'ati'l-islamiyye, Tunus 1978. Türkçesi: *islam Hukuk Felsefesi,* (tre. Vecdi Akyüz/ Mehmet Erdoğan), istanbul1998.

(5) Dihlevi, Şah Veliyyullah, Hüccetullahi'I-Baliğa, tre. Mehmet Erdoğan, istanbul1994.

ئەھمىيەتلىك تەتقىقاتلار ئېلىپ بېرىلدى، ئېلىپ بېرىلىۋاتىدۇ. بۇ تەتقىقاتلار ئارىسىدا خەيرى قىرباشئوغلۇ،[6] مېنىڭ ئۆزەمنىڭ بۇ ماۋزۇ ھەققىدىكى ئەسىرىم[7]، مەھمەت گۆرمەز، بۈنيامىن ئەرول، ئىبراھىم خاتىبئوغلۇ ۋە مەھمەتئەمىن ئۆزئاپشار قاتارلىق دوستلىرىمىزنىڭ تەتقىقاتلىرىنى[8] تىلغا ئېلىپ ئۆتىمەن.

بۇ ئومۇملاشتۇرۇلغان كىرىش سۆزدىن كېيىن، «شەرىئەتنىڭ مەقسىتى» ئۇقۇمى بىلەن نېمىلەرنى مەقسەت قىلغانلىقىمىز ھەققىدە يەنە ئىخچام ھالدا بىر ئاز مەلۇمات بېرىپ ئۆتمەكچىمىز، بۇ مەلۇماتنى ئۈچ ماۋزۇ ئاستىدا بايان قىلىمىز.

بىرىنچىسى، ئۇمدەلەر؛ ئىككىنچىسى، پرىنسىپلار؛ ئۈچىنچىسى، مەقسەتلەردىن ئىبارەت.

تۆۋەندە بۇلارنىڭ مەنىلىرى ھەققىدە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتەيلى ۋە شۇنىڭ بىلەن سۈننەتنىڭ توغرا چۈشىنىلىشى ئۈچۈن كېرەكلىك بولغان زېمىن ۋە ئۇقۇم مۇھىتىنى شەكىللەندۈرەيلى.

1 - ئۇمدەلەر: پىكىر دۇنيامىزدا ئاساس قىلىنغان ھەرىكەت نۇقتىلىرىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ مەسىلىنى تۆۋەندىكى تۈرلەر ئاستىدا تەتقىق قىلىشقا بولىدۇ:

بىرىنچى، ئىسلام دۇنيا قارىشى ۋەھىيگە تايىنىشى كېرەك. ئىنسان ئەۋلادى تەپەككۇر قىلىش قابىلىيىتىگە ئەڭ مۇناسىپ جانلىق بولۇش بىلەن بىرلىكتە، توغرا چۈشىنىش، توغرا ئۆلچەش ۋە توغرا يەكۈن چىقىرالىشى ئۈچۈن قولىدا ئىلاھىي ئۆلچەملەر بولۇشى كېرەك. كۆز يورۇقلۇق مەۋجۇت بولمىغان ئەھۋال ئاستىدا ھېچنېمىنى كۆرەلمىگەندەك، ئەقلىمۇ بۇ خىل ئۆلچەملەر مەۋجۇت بولمىغان ئەھۋال ئاستىدا، توغرا ئۆلچەم ۋە توغرا يەكۈن چىقىرالمايدۇ. توغرا نەتىجىگە ئېرىشەلىشى ئۈچۈن، ئۆزىدىن باشقا، خاتالاشمايدىغان ئۆلچەملەر بولۇشى كېرەك. بۇ ئۆلچەملەر ۋە قىممەتلەر «ۋەھيى» دەپ ئاتىلىدىغان خۇسۇسىي ئالاقە يولى بىلەن ئىنسانىيەتكە ئاتا قىلىنغان.

---

(6) Kırbaşoğlu, M. Hayri, *islam* Düşüncesinde *Sünnet,* Ankara 1993; aynı müellif, *islam* Düşüncesinde *Hadis Metodolojisi,* Ankara 1999.

(7) Erdoğan, Mehmet, Vahiy-Akıl *Dengesi* Açısından *Sünnet,* istanbul1996.

(8) Bünyamin Erul, *Sahabenin Sünnet* Anlayışı. Ankara 1999; ibrahim Hatiboğlu, *islam'da Yenilenme* Düşüncesi Açı*sından Modernistlerin Sünnet* Anlayışı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, M. ü. i. F. istanbul 1996; M. Emin Özafşar, *Hadisi Yeniden* Düşünmek, Ankara 1998.

ئىسمى زىكرى قىلىنغان بەزى قىممەتلەرنىڭ مەنبەسى- ئىنسان ۋە ئۇنىڭ ئەقلىنى ياراتقان ئاللاھتۇر. ئىسلام دىنى تەلىم بەرگەن تەڭرى تەسەۋۋۇردا ئاللاھ يېگانە ياراتقۇچى ۋە يارىتىلغۇچىلارنىڭ ھۆكۈمرانىدۇر. ئۇ ھەر ۋاقىت يارىتىلغۇچىلارنى كۆرۈپ تۇرىدۇ، ئۇ ھەر ۋاقىت مەخلۇقات دۇنياسىنىڭ ئىشلىرىغا قول تىقىپ تۇرىدۇ، ئۇ ھەر كۈنى ئىش بىلەن مەشغۇلدۇر[9] ، ھەر ۋاقىت ئۆزىنى بەكمۇ پەرقلىق يوللار بىلەن ئىپادىلەپ تۇرىدۇ. بۇ خىل قول تىقىش، يارىتىش بىلەن بولغاندەك بۇيرۇق[10] بېرىش بىلەنمۇ بولىدۇ. يەنى ئۇ بۇيرۇق، يەنىلا ئۇنىڭ ئۆز تەسەررۇپىدا بولىدۇ. يەنى مۈلكىنىڭ ھەقىقى ئىگىسى، سۇلتانى ۋە ھاكىمىدۇر[11]، مۇدەببىرۇل ئەمىردۇر، ھەممە نەرسىنى ئۆرۈپ – چۆرۈگۈچىدۇر، باشقۇرغۇچىدۇر، بەك يۇقىرىدا بولغاندەك، مەۋجۇداتقا بەكمۇ يېقىندۇر.

ئاللاھ تائالانىڭ «ئەمر» ۋاستىسى ئارقىلىق قول تىقىشى، تارىخقا ئەتراپلىق ھالدا قول تىقىش ۋە ئۇنىڭ ئومۇمىي جەريانىنى ئۆزگەرتىش مەقسىتىدە پەيغەمبەر ئەۋەتىش ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشىدۇ. پەيغەمبەرلەر ۋاستىسى ئارقىلىق ئەۋەتكەن تەبىئىي قانۇنلارنىڭ پىرىنسىپلىرى ئورنىدا تۇرىدىغان قىممەتلەر تۈركۈمىنىڭ ئۇلۇلئەمرى[12] ۋاستىسى بىلەن ۋە بىر جەريان ئىچىدە ئىنسانىيەتنىڭ ھاياتىغا ھاكىم قىلىنىشى، يەنە نەتىجىدە ئاللاھنىڭ ئەمر يولى بىلەن ئارىلاشقانلىقى ھېسابلىنىدۇ.

ئىنسان ئۆزىنى ياراتمىغاندەك، ئۆزى ئۈچۈن يەنە ئۆزى كۈپايە قىلمايدۇ.

(9) Rahman suresi, 55/29.

(10) Araf suresi, 7/54.

(11) Muhammed Hamidullah, *islam Tarihi,* tre. Salih Tuğ, 11, 738, 880; Muhammed Hamidullah, *islam'da Devlet idaresi,* s. 146.

(12) "Ülü'l-emr" kavramı hk. bk. Maverdî, *el-Ahkamu's-Sultaniyye,* s. 5; bk. Beydavî, Tefsir, ll, 102; Nesefî, Ebü'I-Berekat Abdullah b. Ahmed, *Medarikü't-tenzil ve hakaiki't-te'vil, (Mecmau't-tefasir),* Beyrut ty., ll, 103; Kurtubî,
Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Ensarî, *el-Cami'u li ahkami'I-Kur'an,* Beyrut 1985, V, 259. Ayrıca bk.
Vecdi Akyüz, *Kur'an'da Siyasi Kavramlar,* s, 137; Manzooruddin Ahmed, "Kur'an'da Anahtar Siyasi Kavramlar",
islam'da Siyaset Düşüncesi, Derleme/tre. Kazım Güleçyüz, lstanbuı1995, s. 96. Bizce her iki grup birlikte maksat olmalıdır. Nitekim ibn Teymiyye *de* ülü'l-emrin emirler ve alimler olmak üzere iki çeşit olduğunu söylemiş, bunlar iyi olunca diğer insanların da iyi olacaklarına dikkat çekmiştir. (bk. ibn Teymiyye, *Siyaset,* tre. Vecdi Akyüz, istanbul1985, s. 192).
Raşid halifeler döneminde ulema ile ümera'nın aynı gruptan ibaret olduğu, Emevî iktidarı ile birlikte bunların ayrıştığı hakkında bir tespit için bk. Cabirî, Muhammed Abid, *islam'da Siyasal Akıl,* s. 653.

ئىنساننىڭ ئۆزىنى ئۆزىگە كۇپايە دەپ قارىشى[13] ، ئىسلام نەزىرىدە ئازغۇنلۇق ھېسابلىنىدۇ. لېكىن، ئىنسان ئۆزىنى ئۆزىگە يېتەرلىك دەپ قاراپ، ئېزىپ كېتىدۇ. ئەسلىدە «رېنىسانىس پەلسەپەسى[14]» پۈتۈنلەي بۇ ئازغۇنلۇق ئۈستىگە قۇرۇلۇپ، ئىنسانىيەتنى بۈگۈنكى ھالەتكە كەلتۈردۇ. بۇ پەلسەپە بىلەن ئۆزىنىڭ پىكرىي ساھەدىكى مەھسۇلاتلىرىدىن ھالقىپ، ئىنساننىڭ ھاياتىنى تەرتىپكە سالىدىغان ھېچقانداق تۈزۈم ۋە قىممەتنى قوبۇل قىلمايدىغان، تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئاللاھ بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى پۈتۈنلەي ئۈزۈپ تاشلىغان مودېرن ئىنسان، بەندىچىلىك چېگراسىدىن چىقىپ كائىناتنىڭ ھەم مالىكى ھەمدە ھاكىمى بولۇۋالغان.

ھالبۇكى ئىسلام تەپەككۇرىدا، ئىنسان يەر يۈزىنىڭ مالىكى، ھاكىمى ئەمەس، خەلىپىسىدۇر (ئورۇنباسار). بۇ ئۇنىڭ تالانتىنىڭ تەتجىسى ئەمەس، ئەكسىچە ئۇنىڭغا بېرىلگەن ئامانەتتۇر. شۇنداقلا بۇ غايىسىز بىر مەخلۇق ئەمەس، بەلكى مەسئۇلىيەتكە ئىگە جانلىقتۇر. مەسئۇلىيىتىنى ئادا قىلىش يولىدا ئاللاھ ئىنسانغا موھتاجلىقىنى ھەل قىلىدىغان شەكىلدە ئۇنىڭغا ھىدايەت بېرىدۇ، يول كۆرسىتىدۇ. ئۆلچەم ۋە پىرىنسىپ بېكىتىدۇ. ئىنسانمۇ قابىلىيەتلىرىنىڭ تەقەززاسى بويىچە ئۆزىدە بار بولغان كۈچ - قۇدرىتى بەلگىلەنگەن يولدا، پىرىنسىپلارنىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە، كۆرسىتىلگەن مەقسەتكە قاراپ يول ئالىدۇ. ئۆزىگە سۇنۇلغان ئۆلچەملەر بىلەن چىرايلىق بىلەن سەتنى، ياخشى بىلەن ياماننى ئايرىپ، ياخشىنىڭ كەينىدىن ماڭىدۇ، ياماندىن يىراقلىشىدۇ، ياخشى ئىشلارنى قىلىدۇ، يامان ئىشلاردىن يىراق تۇرىدۇ. بۇ شەكىلدە يارىتىلىش مەقسىتى بويىچە ھەرىكەت قىلىشىنىڭ ئۆزىگە ئاتا قىلغان ھۇزۇرىنى دۇنياۋى بەخت سۈپىتىدە تېتىيدۇ. شۇنىڭدەك، بۇ تۇرمۇش يولىنىڭ مەھسۇلى سۈپىتىدە ئاخىرەت ھاياتىنى خۇسۇسەن ئۆزى مۇشۇ دۇنيادا بەلگىلەيدۇ. بۇ دۇنيادىكى ھاياتى ياخشى بولسا، ئاخىرەتتىكى ھاياتىمۇ ياخشى بولىدۇ. ئەگەر بۇ

(13) Alak suresi, 96/6-7

(14) Aydınlanma felsefesi: Batı dünyasında, rönesans ve reform hareketleriyle başlayarak, önceleri kilisenin dogmalarına karşı bir başkaldırı niteliğinde iken zamanla, dinin yol göstericiliğini reddeden, kendi zihinsel ürünleri dışında, insanın hayatını biçimlendirecek hiçbir ilke ve değer kabul etmeyen, insanın ilerlemesinin ancak akıl ve bilim sayesinde gerçekleşebileceğini kabul eden ve XVII. yüzyılın başından itibaren Batı dünyasında egemen olmaya başlayan anlayış. (Ömer Demir/ Mustafa Acar, *Sosya/Bilimler* Sözlüğü, s. 41. Aydınlanmanın dinler üzerindeki etkisi hakkında bk. Hulusi Yazıcıoğlu, *Laiklik,* s.119 vd.

دۇنيادىكى ھاياتى يامان بولسا، ئاخىرەت ھاياتىمۇ يامان بولىدۇ.

ئىككىنچى، تەۋھىد پرىنسىپى. بىر پوتونلۇك ۋە سېكۇلار (ئىلمانىزم) ساھەنىڭ يوقلۇقى. ئۇلۇھىيەت ئەقىدىسىنىڭ تەبىئىي نەتىجىسى سۈپىتىدە ئىسلام تەپەككۇرىنىڭ ئەڭ مۇھىم ئالاھىدىلىكى «تەۋھىد» ئاساسىدۇر. ياراتقۇچى ۋە ھۆكۈمرانلىق قىلغۇچى رەببىنىڭ ئەمرى سىرتىدا بىر «ئالەم» ياكى «ئالەملەرنى» تەسەۋۋۇر قىلىش مۇمكىن ئەمەس. چۈنكى ئۇ، «ئالەملەر»نىڭ رەببىدۇر. ئۇنىڭ مۈلكىدە باشقا بىر ئىرادىنىڭ قوبۇل قىلىنماسلىقى، ئۇنىڭ ئەمرىنىڭ بارلىق ئالەملەردە كۈچكە ئىگە قىلىنىشى ۋە بۇنىڭ مۇشۇنداق ئىكەنلىكىگە ئىمان ئېيتىش مەنىسىدىكى تەۋھىد، بىر مۇسۇلماننىڭ قارشىسىدا ئاللاھنىڭ ئەمرى ۋە قۇدرىتىگە ئىشەنمەيدىغان سېكۇلار قاراشنىڭ بولۇشىغا يول قويمايدۇ. باشلانغۇچ ۋە نىھايەت جەھەتتىن پۈتكۈل جانلىقلار ھاياتىنى، ئاللاھتىن كېلىپ، ئاللاھقا قايتىش چۈشەنچىسى بويىچە تاماملايدۇ. ئىنسان ھاياتىنى ئۇنىڭ (ئاللاھ) بىلەن ئەھمىيەتلىك قىلىدۇ، ھەر ئىشنى ئۇنىڭ رۇخستى بىلەن قىلىدۇ، ھەر ئىشنى ئۇ ئاتا قىلغان كۈچ بىلەن ۋە ئۇنىڭ ئۈچۈن قىلىدۇ. بۇ خىل ئىمان ئىنساننىڭ ئىچكى دۇنياسىغا سىڭگەن بىر خىل ئەقىدە بولىدۇ. مۇسۇلمان بۇ ئەھۋالنى تىلى بىلەن ئىپادىلىسىمۇ ئەمەلىيەتتە مۇشۇنداق ئويلايدۇ ۋە مۇشۇنداق ياشايدۇ. «مۇسۇلمان مال بوغۇزلىغاندا ‹بىسمىللاھ› دېسۇن ياكى دېمىسۇن ئاللاھنىڭ نامىنى تىلغا ئېلىپ تۇرۇپ بوغۇزلايدۇ» دېگەن ھەدىس، مانا مۇشۇنداق ئۆزلىشىپ كېتىشنىڭ مۇسۇلمان تۇرمۇشىدىكى ئۆرنەكلىرىدىن بىرى.

ئۈچىنچى، نەبەۋى ئەقىل بۇ ئىككى ئاساس بىلەن بىرلىكتە تەتقىق قىلىنىشى لازىم. پەيغەمبەرلەر ۋەھيي ئېلىپ، ئىنسانلارغا تەبلىغ قىلىدىغان ۋاستىچى مەرتىۋەلىرى بىلەن، ئۇلۇغ ئاللاھقا يۈزلىنىشتە ئىنسان ھالقىغان ۋە ئەقىل ھالقىغان بىر خىل ئالاھىدىلىككە ئىگە. لېكىن، ۋەھيي ئېلىش ۋە ئۇنى ئاللاھنىڭ ئالاھىدە ھېمايىسى ئاستىدا تەبلىغ قىلىش ۋەزىپىسىنىڭ سىرتىدا، ئۇلارمۇ يەر يۈزىدە ياشايدىغان جانلىقلار سىنىپىغا كىرىدۇ. بېشى كۆككە تاقاشسىمۇ ئايىغى يەردىن ئۈزۈلمەيدۇ. فىزىكىلىق ۋە ئىجتىمائىي مۇھىت باشقىلارغا ئوخشاش ئۇلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان بولىدۇ. ئىلاھىي بۇيرۇقنىڭ ئىزاھاتى ۋە ئۇ بۇيرۇقلارنى رېئاللىققا ئايلاندۇرۇش نۇقتىسىدا شۇنداقلا ئىجرا قىلىش جەھەتتىن ئۇلارمۇ باشقىلارغا ئوخشايدۇ. بىر دوختۇر بىر كېسەللىككە ئائىت مەلۇماتلىرىنى، ئېرىشكەن نەتىجىلەرگە تايىنىپ

تۇرۇپ، بىر بىمار ئۆستىدە تەدبىقلاشقا تىرىشىدۇ، لېكىن ئۇ بۇ ئىشتا بەزەن غەلىبە قىلىسا، بەزەن مەغلۇپ بولۇشى مۇمكىن، رېئاللىق ئۆزى بىلەن مەقسەتلىرى ئوتتۇرىسىدا توسالغۇ پەيدا قىلىشى مۇمكىن. خالىمىسىمۇ ئۆزىمۇ ئىچىدە ياشاۋاتقان جەمئىيەتنىڭ ئىجتىمائىي شارائىتى ۋە فىزىكىلىق مۇھىتى، مەۋجۇت ئەھۋالنى بىر خىل مەلۇمات سۈپىتىدە قوبۇل قىلىشقا قىستىشى مۇمكىن. بۇ ئەھۋال ئۇنىڭ قىلغان - ئەتكەنلىرىنى ئەمەس، بەلكى ئۆلارنىڭ پوزىتسىيە ۋە غايىسىنى ئەھمىيەتلىك قىلىدۇ.

بۇ ئەھۋاللار ۋەھىينىڭ ئىجرا قىلىنىشى جەھەتتە، پەيغەمبەرلەرنى بىزدىن پەرقسىز قىلىدۇ ۋە ئۆلارنىڭ «ئۆلگە» بولۇشتىن يىراقلاشقان بىر پەللىدە تۇرۇشىغا رۇخسەت قىلمايدۇ.

2 - پىرىنسىپلار: پىرىنسىپلاردىن مەقسىتىمىز، بىزنىڭ دىنىي نەرسىلەرگە باھا بېرىشتە يولىمىزنى يورۇتۇپ بېرىدىغان ۋە توغرىلىقىدا شۈبھە بولمىغان ئاساسلاردۇر. بۇ ئاساسلار بىزنى غايىگە يەتكۈزمەيدۇ، پەقەتلا يولىمىزنى يورۇتۇپ بېرىدۇ، توغرا يولدا ئىلگىرىلىشىمىزگە تۆھپە قوشىدۇ. بۇ پىرىنسىپلارنى تۆۋەندىكىدەك رەتكە تۇرغۇزۇشقا بولىدۇ:

بىرىنچى، ئالەمشۇمۇللۇق. دىنىنىڭ خۇسۇسىي جەھەتتىن ئىسلام دىنىنىڭ پروتوكول ئىنسان، پروتوكول ماكان ۋە پروتوكول دەۋرلەرگە خىتاب قىلىدىغانلىقى پىرىنسىپى. بۇ پىرىنسىپنىڭ دىنىي نەرسىلەرنى ۋە شۇنداقلا تەبىئىي ھالدا سۈننەتنى توغرا چۈشىنىشىمىزدە مۇھىم ياردىمى بولىدۇ. نەرسىلەردىن تەلەپ قىلىنغان نەرسىلەر، پەقەتلا مەلۇم بىر دەۋر ۋە مەلۇم بىر جۇغراپىيەلىك شارائىتقا ئۇيغۇن كەلگەندە، بىز ئۇ ۋاقىتتا ئۇ نەرسىلەرنىڭ ئىبارىسى ۋە شەكلىگە ئەمەس، روھىغا ۋە غايىسىگە ئەمەل قىلىشىمىز لازىم. بۇ پەقەت نەرسىلەرنىڭ ئالەمشۇمۇللۇق پىرىنسىپىغا ئەھمىيەت بېرىشىمىز سايىسىدە مۇمكىن بولىدۇ. ئەكسى تەقدىردە سۈننەت پەقەت ئىبارىسىغا قاراپلا ھۆكۈم چىقىرىلسا، پەيغەمبەر سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسەللەم بارلىق ئىنسانىيەتكە بىر رەھمەت پەيغەمبىرى ئەمەس، ئەكسىچە ئەرەبلەرنىڭ نوپۇزلۇق بىر قەبىلە رەئىسى ئورنىغا چۈشۈپ قېلىشى مۇمكىن. يەنە ئۇ ئېلىپ كەلگەن دىنىنىڭمۇ يېرىم بەدەۋى ھاياتتا ياشاۋاتقان ئەرەبلەرنىڭ كۆپ تەڭرىچىلىكتىن تەدرىجى ئۆزگىرىپ، بىر تەڭرىلىك دىنغا ئايلىنىپ قالغانلىق چۈشەنچىسى پەيدا

بولۇپ قالىدۇ .

بىر مىسال بەرسەك، «شەرىئەتنىڭ ئومۇمىيلىقى» نىڭ ئالەمشۇمۇللۇق تەقەززاسى بويىچە شەرئى مەسئۇلىيەتلەردە تۆۋەن دەرىجىدىكى ئوتتۇراھال بىر ئىنساننىڭ ئەھۋالىنى چىقىش قىلىپ، ھۆكۈم چىقىرىش مۇمكىن بولىدىغان يەردە، ئىبارىچى ۋە شەكىلچى تەھلىل بىلەن كۆپىنچىسىنى ئىسلام دىنى «ئۇممىي» يەنى ئوقۇش - يېزىشنى بىلمەيدىغان جەمئىيەت دەپ قوبۇل قىلغان تۇرمۇش شەكلىنى ۋە بارلىق ئىجابىي تەرەققىياتلارنى «يولدىن چىقىش» ۋە «بىدئەت» دەپ قاراپ قېلىش ھادىسىسى كۆرۈلۈپ قىلىشى مۇمكىن.

ئىككىنچى، باراۋەرلىك ۋە قېرىنداشلىق پىرىنسىپى. ھەزرىتى ئەلىنىڭ بىر سۆزىدە دېيىلگەندەك، «پۈتكۈل ئىنسانلار يا يارىتىلىشتا باراۋەر ياكى دىندا قېرىنداشتۇر[15].» ئىنسانلىقتا ھەممىسى تەڭدۇر، لېكىن بۇنىڭدىن ھالقىغان ھالدا بارلىق مۇسۇلمانلار قېرىنداشتۇر. ئۇنداق بولغان ئىكەن يەكۈن ۋە باھايىمىزدا بۇ پىرىنسىپقا دىققەت قىلىشىمىز، ئىرقچىل ھۆكۈملەردىن يىراق تۇرۇشىمىز كېرەك. ئەگەر بۇنىڭغا ئوخشايدىغان نەرسىلەر كۆرۈلسە، پايدىسىز تەھلىللەرگە كىرىشمەستىن، ئالدى بىلەن ئۇلارنىڭ ئىشەنچلىك بولغان - بولمىغانلىقى ھەققىدە تەتقىقات ئېلىپ بېرىش؛ ئەگەر ئىشەنچلىك ئىكەنلىكى ئوتتۇرىغا چىقسا، نەرسىلەرنىڭ قايسى مەقسەتتە ئوتتۇرىغا قويۇلغانلىقىغا دىققەت قىلىش كېرەك. مۇشرىك ئەرەبلەر بىلەن ئۇرۇش ھالىتىدە تۇرۇۋاتقان مەزگىلدە نازىل بولغان ھۆكۈملەرنى پۈتكۈل ئىنسانلارغا مۇناسىۋەتلىك ھۆكۈم دەپ كۆرستىش خاتادۇر.

ئۈچىنچى، ئاسانلىق پىرىنسىپى. دىنىي ھۆكۈملەرنىڭ تەتقىق قىلىنىشى نەتىجىسىدە ئوتتۇرىغا قويۇلغان بۇ پىرىنسىپ، نەرسىلەرنىڭ چۈشىنىلىشى ۋە كۈنىمىز شارائىتىدا ئىجرا قىلىنىشىدا مۇھىم ئامىلدۇر. ھاياتنىڭ پۈتۈنلۈكىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان، لېكىن ئاسانلا رىئاللىققا ئايلاندۇرغىلى بولىدىغان ۋە ئادەتتىكى تۇرمۇشىمىزدا تەبىئىي ھالدا ئېھتىياجلىرىمىزنى ھەل قىلالايدىغان بىر دىنىي چۈشەنچە، نەرسىلەرنى تەھلىل قىلىشتا مۇھىم رول ئويناپ، دىننى ئەسلى غايىسىدىن يىراقلاشتۇرۇۋېتىشكە يول قويمايدۇ.

(15) Hz. Ali'nin Mısır valisine yazdığı talimattan. bk. Nehcü'l-belağa, s. 621-649; Gölpınarlı Tercümesi, s. 369-382; Abdülkerim Zeydan, İslam'da *Ferd ve Devlet Münasebetleri,* Kayıhan Yayınları, istanbul 1978, s. 7-32.

لېكىن، بۇ يەردىكى ئاسانلىق پرىنسىپىدىن، مەسئۇلىيەتلەردە ئۆز بېشىمچىلىق قىلىشقا بولىدۇ ۋە دىندا ھېچقانداق جاپا - مۇشەققەتلىك ئىش يوق، دېگەن مەنا چىقمايدۇ. دىنىي مەسئۇلىيەتلەر بار بولغان ھەرقانداق ۋاقىت ۋە ماكاندا ئوخشاش بولمىغان كۆلەمدە مەۋجۇتتۇر. مۇھىمى بۇلارنىڭ نورمالنىڭ سىرتىغا چىقماسلىقىدۇر. ئەگەر نورمالنىڭ سىرتىغا چىقىپ كېتىش ھادىسىسى يۈز بەرسە، ئۇ ھالدا، دىنىي نەرسىلەر خاتا تەھلىل قىلىنىپ قالغان دېگىلى بولىدۇ. پەيغەمبەر سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسەللەمنىڭ خۇسۇسىي دىنىي ھاياتىدىن باشقا ئىنسانلار كۆتۈرەلمەيدىغان دەرىجىدە ئۇلارغىمۇ مەسئۇلىيەت يۈكلەيدىغان بىر خىل ئىبادەت قىلىپ ئۆيدۇرۇپ چىقىرىش ياكى جاھىلانە پوزىتسىيە بىلەن پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام ئوقۇغان پۈتۈن دۇئالارنى توپلاپ، بىر قېتىمدىلا ئوقۇشقا ئۇرۇنۇش، تىبابەتتە شىپا بولسۇن، دەپ ئىشكاپتىكى دورىلارنىڭ ھەممىسىنى بىر قېتىمدىلا ئىچىشكە ئۇرۇنۇشقا ئوخشايدۇ. بۇ ئەھۋالدىن خەۋەرسىز قالغانلىقنىڭ نەتىجىسىدۇر.

3 - مەقسەتلەر: دىنىنىڭ مەقسىتىنىڭ نېمە ئىكەنلىكى مەسىلىسىگە كەلسەك، بۇنى قىسقا جۈملىلەر بىلەن مۇنداق ئىزاھلاشقا بولىدۇ:

بىرىنچى، دىن ئىنسان ئۈچۈندۇر. ئالدى بىلەن، شۇ نەرسىنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىشىمىز كېرەككى، دىن ئىنسان ئۈچۈن باردۇر، ئىنسان دىن ئۈچۈن ئەمەستۇر. نەتىجىنى ئاساس قىلىپ ئېيتقاندا دىنىنىڭ بارلىق ھۆكۈملىرى، ئىنسانىنىڭ ئۆزى ياشاۋاتقان ۋاقىتتىكى ياكى مەلۇم ۋاقىتتىن كېيىن ئوتتۇرىغا چىقىدىغان ماددىي، مەنىۋى مەنپەئەتلىرى ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ. بىز ئاللاھنىڭ ھەققى دەپ بىلىدىغان نەرسىلەرمۇ ئەسلىدە يا كوللېكتىپنىڭ ھەققى ياكى ئىنسانىنىڭ ھازىرقى ۋە كەلگۈسىدىكى ھەقلىرىنى قوغداپ چىقىش ئۈچۈن پايدىلىق ئىشلاردۇر. چۈنكى ئاللاھ ھەر نەرسىدىن بىھاجەتتۇر، لېكىن بىز ئۇنىڭغا موھتاجمىز. دىن مانا مۇشۇ ئېھتىياجلارنى ھەل قىلىش، يەنى ئىنسانغا خىزمەت ئۈچۈن مەۋجۇتتۇر. بۇنداق دىنىنىڭ تەبىئىي بولۇشىنىڭ سەۋەبى، دىنىنىڭ ھۆكۈملىرى ئىجرا قىلىنغان نىسبەتتە، تەبىئىي ئېھتىياجلارمۇ ھەل قىلىنغان بولىدۇ.

ئەھۋال مۇشۇنداق ئىكەن، دىنىنىڭ ماھىيەت جەھەتتىكى مەۋجۇتلۇقى ئىنسان ۋە ئىنسانىيەت ئۈچۈن بىر رەھمەتتۇر. ناھايىتى ئەپسۇسكى، رەھمەت بولغان بىر نەرسىنىڭ مۇشەققەتكە ئايلىنىشىمۇ مۇمكىندۇر. بۇ ئەھۋال بولسا، دىنىنىڭ خاتا

ئىزاھلىنىشىدىن كېلىپ چىققان بولىدۇ.

ئىككىنچى، دۇنيا ئۆتكۈنچىدۇر. خاتا بولغان بىر قاراش دىن غايىسىنىڭ پەقەتلا ئاخىرەت ئۆتكۈنلىكى مەسىلىسىدۇر. دىن دۇنيا ئۆتكۈنچىدۇر، دىن ئىنسانلارغا دۇنيادا پايدا بېرىدۇ. ئاخىرەت - دىن قارىشىدا پەقەتلا بىر نەتىجىدۇر. دىن ئىنسانلارغا ئاخىرەتنى دۇنيا ھاياتىدا قازىنىدىغانلىقىنى ئۆگىتىدۇ. ئاخىرەت ھاياتى، دۇنيا ھاياتىنىڭ نەتىجىسىدە شەكىللىنىدۇ. بۇ دۇنيادىكى ۋاقىتنى پاكى ھاياتنى گۇناھ ئىچىدە ئۆتكۈزگەنلەر ئاخىرەتتە سائادەتكە ئېرىشەلمەيدۇ.

ئۈچىنچى، دىن ئىنسانلارغا ھىدايەتتۇر. ھىدايەت بولسا، ئىككى شەكىلدە بولىدۇ.

تەكۋىنى ھىدايەت. بۇ ئىنسانلار يارىتىلىشىغا قاراپ، ئۆز ئايىغى ئۈستىدە تۇرۇش پاكى بەلگىلەنگەن يولدا ئۆزى پاكى باشقىلار بىلەن بىرلىكتە مېڭىشى ئۈچۈن يېتەرلىك قابىلىيەتلەرگە ئىگە بولۇشنى كۆرسىتىدۇ.

تەشرىئى ھىدايەت. بۇ، ئىنسان قابىلىيىتى يەتمىگەن ۋاقىتلاردا، ئۇنى ئېغىزچە ۋە يېزىقچە ھىدايەتكە چاقىرىشنى كۆرسىتىدۇ. ۋەھيى، ئىلھام قاتارلىق مۇناسىۋەت ئورنىتىش ۋاستىلىرى ۋە مۇقەددەس كىتاب نازىل قىلىش.

دىققەت قىلىشقا تېگىشلىك يەنە بىر نۇقتا شۇكى، تەكۋىن قائىدىلىرىگە تايىنىپ تۇرۇپ، تەشرىئىدە ئوخشىمىغان ئۇسۇل قوللىنىلسا بولىدۇ. شەھۋەت قابىلىيىتىگە ئىگە ئىنساننىڭ دۇنيا نېمەتلىرىگە بولغان يۇقىرى ھەۋەسلىرى، خۇسۇسەن مال - مۈلۈك ۋە ئەۋلاد سۆيگۈسى، كۈچ - قۇۋۋەتنىڭ ئاساسي بولغان ماقام ۋە مەنسەپلەرگە بولغان تەلپۈنۈشلىرى شەرىيئەت تىلى بىلەن ئاگاھلاندۇرۇلىدۇ. بۇ ئۇسلۇب، ئەسلىدە يۇقىرىدىكى نەرسىلەرنىڭ ماھىيىتى جەھەتتىن يامان نەرسىلەر ئىكەنلىكىنى كۆرسەتمەيدۇ. پەقەت موتور ئورنىدا بولغان بۇ قۇۋۋەتلەر ئىنساننىڭ ۋۇجۇدىغا تەكۋىن يولى ئارقىلىق ئورۇنلاشتۇرۇلغان بولغاچقا، شەرىيئەت يولى ئارقىلىق، بۇ ئارزۇ - ھەۋەسلەرگە تورمۇز مېخانىكىسى ئورۇنلاشتۇرۇش مەقسەت قىلىنغان. بۇ شەكىلدە مۇسبەت ئارزۇلارنى زىيانلاردىن مۇمكىن بولغان مەرتىۋىدە تازىلاپ،تېخىمۇ پايدىلىق ھالەتكە كەلتۈرۈش كاپالەتلەندۈرۈلگەن. نەرسىلەرنىڭ ئىزاھلىنىشىدا مۇشۇنداق مۇھىم نۇقتىلارغا دىققەت قىلىنماسلىقى، كۆپلىگەن خاتالىقلارنىڭ كېلىپ چىقىشىغا سەۋەب بولىدۇ. مەسىلەن، شەخسي

ۋە كوللېكتىپ جەھەتتىن كۈچلۈك بولۇشنى تەلەپ قىلغان نەرسىلەر ئۈنتۇلۇپ، تەركى دۇنيا بولۇشنى تەۋسىيە قىلغان سۆزلەر ئاساس قىلىنىدىغان بولۇپ قالغان. بۇنىڭ نەتىجىسىدە، باشقىلارغا يۈك بولىدىغان، تەييارتاپ ۋە باشقىلارغا بېقىنىپ ياشايدىغان ئىنسانلارنىڭ كېلىپ چىقىشىغا سەۋەب بولىدىغان بىر چۈشەنچە ئالدىنقى قاتارغا ئۆتۈپ قالىدۇ.

«خەمر/مەست قىلغۇچى» نىڭ ھاراملىقىنى كۈچلەندۈرۈش ئۈچۈن ئۇنىڭ «نىجىس» ئىكەنلىكىنى ئېيتىش، ئىنسان نەپسى ئارزۇلايدىغان زىيانلىق نەرسىگە نەپرىتىنى قوزغاش ئۇسۇلىدا يېتەرلىك ئەمەس. بەلكى ئۇنىڭ ماھىيەت جەھەتتىن نىجىس ئىكەنلىكىنى ئىزاھلاش ئارقىلىق، مەست قىلىدىغان ھاراق ۋە بۇنىڭغا سەۋەب بولىدىغان ئىسپىرت ۋە شۇ قاتارغا كىرىدىغان بارلىق نەرسىلەرنىڭمۇ نىجىس دەپ بىلىنىشى، بۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە، تازىلىق ۋە گىرىم بۇيۇملىرىنى سانائەتتە ئىشلىتىلىشىنىڭمۇ دىن نامىدىن چەكلىنىدىغانلىقىنى ئىزاھلاش مۇمكىن.

دىنىنىڭ خۇسۇسىي جەھەتتىكى ئاخىرقى غايىسى، ئىنساننى مۇكەممەل بىر ئىنسان قىلىپ يېتىلدۈرۈپ چىقىشتۇر. يەنى ئۇنىڭ غايىسى ئۇنى يامان ئىشلاردىن يىراقلاشتۇرۇش، ئەخلاق - پەزىلەتلەر بىلەن زىننەتلەش، ۋۇجۇدىدىكى تەبىئىي قابىلىيەتلىرىنى ئىجابىي جەھەتتىن تەرەققىي قىلدۇرۇش ۋە ئۇنىڭغا تۆھپە قوشۇشتىن ئىبارەتتۇر. پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام بۇنى پەيغەمبەرلىكىنىڭ غايىسى سۈپىتىدە روشەن بىر ئۇسلۇبتا مەخسۇس بايان قىلغان. دىنىنىڭ ئىجتىمائىي جەھەتتىكى غايىسى بولسا، جەمئىيەتتە تەكشۈكلۈكنى ساقلىغۇچى دەپ ئىزاھلاشقا بولىدىغان مۆتىدىل ئۈممەت ھۇزۇر ۋە خاتىرجەملىكتە ياشايدىغان «پەزىلەتلىك شەھەر» نى بەرپا قىلىشتىن ئىبارەت. بارلىق سىياسىي ۋە ئىجتىمائىي تىرىشچانلىقلار ئەسلىدە بۇ غايىگە خىزمەت قىلىدۇ. قانۇن -تۈزۈملەر بىر قەدەم باسقۇچ بولۇش بىلەن بىللە، بۇ نەتىجىگە ئېرىشىشتە بىر ۋاستىدۇر. مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇش شەكلى بىلەن غايە ئەمەستۇر. شەرىئەتمۇ تاماملانغان، ئاخىرلاشقان بىر ماھىيەت بولۇشتىن بەكرەك، «ئەمىر» نىڭ زامان ۋە ماكان ئىچىدە قىيامەتكىچە داۋاملىشىشىنى ئەمەلگە ئاشۇرىدىغان، ئىنسانلارنىڭ تەبىئىي ئېھتىياجلىرىنى مۇۋاپىق ئۇسۇلدا ھەل قىلىدىغان جەرياندۇر. قانۇننىڭ ئاخىرقى غايىسى ئادالەتتۇر. قانۇنلار، قانۇن بولغانلىقى ئۈچۈنلا ئەمەس، ئادالەتنى بەرپا قىلىش ئۈچۈن ئىجرا قىلىنىدۇ. ئادالەتنى بەرپا قىلالمىغان، خاتىرجەملىك ۋە تىنچلىقنى ئورنىتالمىغان، ۋىجدانلارغا

كىرمىگەن قائىدە -تۈزۈملەر مۇقەددەس كىتابلاردا يېزىلغان، پەيغەمبەرگە ئائىت سۈننەت دەپ نەقىل قىلىنغان، ئۆز ۋاقتىدا ئىجرا قىلىنىپ مۇۋەپپەقىيەت قازانغان بولسىمۇ، ئىلاھىي ئىرادىنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىرىلىشى ۋە «ئەمىر» نىڭ دەۋر روھىغا خىتاب قىلىش جەريانى مەنىسىدىكى شەرىئەتنىڭ بىر پارچىسىغا ئايلىنالمىغان، بىر خىل تارىخىي ئەسلىمە بولۇپ قالىدۇ . ئىنسانلارنىڭ تەبىئىي ئېھتىياجلىرىنى ئەڭ مۇۋاپىق شەكىلدە ھەل قىلىشنىڭ يول ۋە ئۇسۇللىرى، ئاللاھ ئىنسانلارغا ئاتا قىلغان تەكۋىنى ھىدايەت بىلەن ئەقىل ھەم تەجرىبىلىرى نەتىجىسىدە ھاسىل قىلىنغان بىرىكمىلەر، تەشرىئى ھىدايەتنىڭمۇ بىر پارچىسى ھېسابلىنىدۇ. ئىنسانلارنىڭ ئورتاق ئەقلىنىڭ ۋە تەجرىبىلىرىنىڭ مەنبەسىمۇ يەنە ئىلاھىيدۇر. شەرىئەتنىڭ ئاساسىي ھۆكۈملىرى بىلەن تەبىئىي ھوقۇقنىڭ ھۆكۈملىرىنىڭ بىر - بىرىگە ئوخشىشىنىڭ سەۋەبىنى بۇ يەردىن ئىزدەش كېرەك. ئىنسانىيەتنىڭ ھالاكىتى، ئىنسان ئەقلىنىڭ ئىشلىتىلمىگەنلىكىدىن ئەمەس، ئەكسىچە ئەقلىنىڭ، كۈچى يەتمەيدىغان ۋادىلاردا چاپتۇرۇلۇشى، ئەقلىدىن ئۈستۈن تۇرىدىغان ھەقىقەتلەرنىڭمۇ مەۋجۇت ئىكەنلىكىنى ئىنكار قىلىش ۋە ئىنسانىنىڭ ئۆزىنى بۇ ساھەلەردە ئەركىنلىك نامى ئاستىدا تار ساھەدە چەكلەپ قويۇشىدىن كېلىپ چىققان.

شەخس ۋە جەمئىيەت ئوتتۇرىسىدا ئىنچىكە تەڭپۇڭلۇق بار. بۇزۇلمىغان، ئەخلاقلىق ۋە پەزىلەتلىك جەمئىيەتنىڭ ئاساسى، كامىل ئىنسان ئۈچۈندۇر. ئەمەلىيەتتە مەيلى ئومۇمىي خەلق ۋە مەيلى دۆلەتنى ئاساس قىلغان ئومۇمىي خەلق ئۈچۈن قۇرۇلغان بارلىق تەشكىلاتلار، ئېتىبارىيلىقتا[16] ئىگە بولۇپ، ھەقىقىي مەنىدىكى مەۋجۇتلۇقى يوقتۇر. جەمئىيەت دېگەن نەرسە شەخسلەرنىڭ بىرلىشىشىدىن بارلىققا كېلىدۇ. ئۇنى قانۇنلۇن بىر شەخس دەپ قاراشقا بولمايدۇ. بۇ جەھەتتىن مۇقەددەسلىك بىلەن يىراقتىن ۋە يېقىندىن مۇناسىۋىتى بولمىغان، ئۇنىڭ ئۈستىگە مەۋھۇم بولغان بۇنداق ئاتالغۇلار ئۈچۈن ھەقىقىي مەۋجۇتلۇققا ئىگە بولغان ئىنسانلارنىڭ ئەركىنلىكىگە دەخلى - تەرۇز قىلىش، ھەق - ھوقۇقلىرىغا تاجاۋۇز قىلىش ۋە زورلۇق - زومبۇرلۇق قىلىش دىن نامىغا قوبۇل قىلغىلى بولىدىغان ئىشلار ئەمەس.

ئىنسان ئۈچۈن ئىكەنلىكىنى كېسىپ ئېيتىشقا بولىدىغان دىننى، ئىنسانلارغا

(16) تەبىئىتى جەھەتتىن ئەمەس، باشقىلارنىڭ ئېتىۋار بېرىشى بىلەن ئەھمىيەتلىك بولىدىغان.

تېگىش يەنە دىنىنىڭ ماھىيىتىگە ماس كەلمەيدۇ. دىن ئىنسانلارنىڭ كۆڭلىگە، ئالدى بىلەن ئەقىل سۈزگۈچىدىن ئۆتكەندىن كېيىن كىرىشنى ۋە كۆڭۈللەرنى پەتھى قىلىشنى مەقسەت قىلىدۇ، پەقەت بۇ يول ئارقىلىقلا تەسىر كۆرسىتىشنى ئارزۇ قىلىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا ھەر قانداق بىر شەخسنىڭ ئۆزىنى «ئاللاھنىڭ سايىسى» ياكى باشقا سۈپەتلەر بىلەن سۈپەتلەيدىغانلارنىڭ ئېلىپ بارغان ئىش- ھەرىكەتلىرى ئارقىلىق ئاللاھدە ئىمتىيازلىق بولۇۋېلىشىغا يول قويۇلمايدۇ. ئىنسانلارغا بېسىم قىلىشقا، مەجبۇرلاشقا قەتئىي بولمايدۇ. قادىرى مۇتلەق (مۇتلەق قۇدرەت ئىگىسى) بولغان ئاللاھ تائالا مۆمىنلەرنىڭ ئىمانىنى ياراتقاندەك، كاپىرلارنىڭ (رازى بولمىسىمۇ) كۇفرىنى ياراتقان بولسا، مۇسۇلمان - كاپىر دەپ ئايرىماي ھەممىسىگە رىزىق بېرىۋاتقان بولسا، بىز نېمە دەپ ئۇنىڭ ئەخلاقى بىلەن ئەخلاقلانماي، ئۇنىڭ قىلمىغىنىنى قىلىشقا ئۇرۇنىمىز؟

دىن كىشىلەردە ھەق - ھوقۇق ۋە مەسئۇلىيەت چۈشەنچىسىنى بارلىققا كەلتۈرۈشكە تىرىشىدۇ. ئىنسان ئۈچۈن ئەڭ ئۈستۈن دەرىجىنىڭ «تەقۋا» ئىكەنلىكىنى ئۆتتۈرىغا قويىدۇ. تەقۋا، ئىنساننىڭ ئۆزىنى ۋە ياراتقۇچىسىنى تونۇشىنىڭ ئەڭ ئۈستۈن مەرتىۋىسىدۇر. بۇ شۇنداق چۈشەنچىكى، ئىنسان بۇ سايىدە ئۆزىنىڭ قابىلىيىتىنى ۋە ئاجىز نۇقتىلىرىنى تونۇپ يېتىدۇ، ئاللاھ بىلەن بولغان ئاللاھ - بەندە مۇناسىۋىتىنى كەسكىن ھالدا چۈشىنىدۇ. ئۆزى بىللە ياشاۋاتقان باشقا ئىنسانلار ئالدىدا ھەر دائىم مەسئۇلىيىتىنى بىلىپ ئىش قىلىدۇ. كوللېكتىپ تۇرمۇش كەچۈرۈش چۈشەنچىسىنى تەرەققىي قىلدۇرىدۇ. ياخشىلىق قىلغۇچىلارنى قوللايدۇ، يامانلىققا قارشىلىق كۆرسىتىدۇ. ھېچقاچان ياخشى بىلەن ياماننىڭ ئۆلچىمى «مەن ئۆزەم» دەپ قارىمايدۇ. باشقىچە قىلىپ ئېيتساق، ئۆزىنىڭ «ياخشىلىرىنى» ياكى «توغرىلىرى» نى دىن نامىدىن، ئاللاھ نامىدىن ياكى پەيغەمبەر نامىدىن باشقىلارغا تاڭمايدۇ.

شەرىئەتنىڭ مەقستى:

دىنىنىڭ ئىنسانىيەت ئۈچۈن بەرپا قىلىنىشىدا زۆرۈر غايىلەر بار. بۇ غايىلەر تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىنىش نەتىجىسىدە ئۈچ كاتېگورىيەگە بۆلۈپ بايان قىلىندۇ.

بىرىنچى، زۆرۈرىيەت. مەۋجۇت بولۇشى زۆرۈر بولغان نەرسىلەر، ئىنسان ھاياتى ئۈچۈن بولمىسا بولمايدىغان نەرسىلەردۇر. بۇ ئالدى بىلەن، مەزكۇر نەرسىلەرنىڭ

بارلىقتا كەلتۈرۈلۈشى، ئىككىنچى باسقۇچتا مەۋجۇتلۇقىنىڭ قوغدىلىشى دەپ ئىككىگە بۆلىنىدۇ. ئالىملار بۇلارنى جان، ئەقىل، دىن، مال - مۈلۈك ۋە نەسلىنىڭ قوغدىلىشى دەپ بايان قىلىسمۇ، بۇلار دەۋرىمىزنىڭ ئىپادىسى بىلەن ئاساسەن «كىشىلىك ھوقۇق» دەپ بايان قىلىنماقتا. بۇ ھوقۇقلارنىڭ ئالدى بىلەن مەۋجۇدىيتىنى كاپالەتكە ئىگە قىلىش، ئاندىن كېيىن بۇ ھەقلەرنى ھەر تۈرلۈك خېيىم - خەتەردىن مۇداپىئە قىلىش، دىنىنىڭ بولمىسا بولمايدىغان ئاساسىي ۋەزىپىسى ھېسابلىنىدۇ. بۇنىڭغا مىسال بەرسەك، دىن - ئىنساننىڭ ئىشىنىش ھوقۇقىنى ئىشلىتەلىشى ئۈچۈن ئالدى بىلەن ئويلىنالايدىغان ۋە ئىشىنەلەيدىغان بىر ھالەتكە كەلتۈرۈلۈشى؛ ئىككىنچى باسقۇچتا ئەركىن، ئازادىلىك ئىچىدە ھاسىل قىلغان ئىمان ۋە پىكىرلىرىنى ھەر تۈرلۈك تاجاۋۇزدىن قوغدىيالىشى، تولۇق ئېتىقادى ئەركىنلىكى شەكىللەنگەنگە قەدەر كۈرەش قىلىشنى داۋاملاشتۇرۇشى كېرەك. بۇ يەردە يەنە، ئالدى بىلەن ئەقىلنى يارىتىش ۋە ئۇنى تەلىم - تەربىيە بىلەن تەرەققىي قىلدۇرۇش؛ ئىككىنچى باسقۇچتا بولسا، ئۇنى ھەر تۈرلۈك تاشقى بېسىمدىن، مەست قىلغۇچى نەرسىلەرگە ئوخشاش ھەر تۈرلۈك خۇراپاتلىقتىن ۋە زىيانلىق پىكىرلەردىن قوغدىشى كېرەك.

ئىككىنچى، لازىمەتلىكلەر/ھاجىيات. يوقلۇقى ئىنسان ھاياتى ئۈچۈن قىيىنچىلىق پەيدا قىلىدىغان، دىن ئىككىنچى دەرىجىدە ئەھمىيەت بېرىدىغان ئېھتىياجلاردۇر. بۇ ئېھتىياجلار ھەل قىلىنمىسا ھايات تەسلىشىدۇ. ئۇنىڭ كەمچىل بولۇشى تۇرمۇشتىكى بەزى قىيىنچىلىقلارنى تۇغدۇرۇپ قويۇشى مۇمكىن. لېكىن، بىرىنچى دەرىجىدىكى بولمىسا بولمايدىغان شەرتلەرنى تەلەپ قىلمايدۇ. دىنىنىڭ ئاسانلىق پىرىنسىپى ۋە بۇنىڭ تەقەززاسى سۈپىتىدە نۇرغۇنلىغان مەسىلىلەردە رۇخسەتلەر بېرىلىشى ياكى ئەسلى قائىدىلەرنىڭ سىرتىغا چىقىپ، پىرىنسىپقا خىلاپ بەزى مەسىلىلەرنى ھەل قىلىشنىڭ يولىنى تۇتۇشى، مانا مۇشۇنداق ئېھتىياجلارغا ئەھمىيەت بېرىشنىڭ تەبىئىي نەتىجىسى ھېسابلىنىدۇ.

ئۈچىنچى، تەھسىنىيات / گۈزەللەشتۈرۈش ۋە ياخشىلاش. بار بولۇشى ئىنسانلارنىڭ ئىستېتىك ئېڭىنىڭ تەقەززاسى بولغان ئېھتىياجلار. بۇ خىل ئېھتىياجلار ئىنساننىڭ بىر خىل جانلىق بولۇش سۈپىتى بىلەن، بار مەۋجۇدىيتىنى ساقلاپ قېلىشتىكى زۆرۈر ئېھتىياجلىرىنى ھالقىغان، لېكىن ئۇنىڭ بىر ئىنسان بولۇشى، شۇنداقلا ئۇنى باشقا جانلىقلاردىن ئايرىپ تۇرىدىغان خۇسۇسىيەتلىرىنىڭ تەلپى

بويىچە ئىنسانلىق شەرىپى ۋە ئىناۋىتىگە لايىق بولۇشنى تەقەززا قىلىدىغان ئېھتىياجلار. ئىنسان يالىڭاچ قالماسلىق ئۈچۈن بەدەننى ياپىدىغان كىيىم كىيىش بىلەنلا قالماي، چىرايلىق كىيىم - كېچەكلەرنى كىيىشنى ئارزۇلىشى، ئۆيىنى، مۇھىتىنى پاكىزە تۇتۇشنى ئارزۇ قىلىشى، يەيدىغان نەرسىلىرىنىڭ ئۆزى ياخشى كۆرىدىغان نەرسىلەرنىڭ ئەڭ سۈپەتلىكلىرىدىن بولۇشنى خالىشى ۋە ئۆزىگە مۇۋاپىق بىر خانىم بىلەن ئۆيلىنىشنى ئارزۇ قىلىشى قاتارلىقلارنى ساناپ ئۆتۈشكە بولىدۇ. لېكىن، بۇلار بولمىسىمۇ ھايات داۋاملىشىدۇ. ئەمما زۆرۈرىيەتنىڭ كەملىكى تۈپەيلىدىن كېلىپ چىققان قىيىنچىلىقلار بۇ يەردە مەۋجۇت بولمايدۇ. لېكىن، بۇلارنىڭ كەمچىللىكى، ئىنساننىڭ ئىنسانلىقىغا مۇۋاپىق كەلمەيدۇ. چۈنكى ئىنسانغا بېرىلگەن ئارتۇقچىلىقلار، مەزكۇر نەرسىلەرگە ئېھتىياج تۇغدۇرىدۇ. بۇلارنىڭ تولۇقسىزلىكى كەملىكنى ھېس قىلىدۇ. بۇ كەمچىلىكلەر تولۇقلانغاندا ئىنسان ئۆزىنى تېخىمۇ بەختلىك ھېس قىلىدۇ، ھاياتتىن تېخىمۇ ھوزۇر ئالىدۇ، ئىنسان ئۆزىنىڭ ھايۋانلارغا ئوخشىمايدىغان پەرقىنى بۇ ئېھتىياجلارنىڭ ھەل قىلىنىشى بىلەن تېخىمۇ كۈچلۈك ھېس قىلىدۇ.

دىن ئوتتۇرىغا قويغان قائىدە - تۈزۈملەرنى بىر پۈتۈن ھالدا ئىنساننىڭ ۋۇجۇدىغا ئوخشاتساق، زۆرۈرىيەتنى ئىنسان ھاياتى ئۈچۈن بولمىسا بولمايدىغان ئورگان ۋە سىستېمىلارغا؛ ھاجىيەتنى ئىنسان ۋۇجۇدىنى فۇنكسىيەلىك قىلىدىغان، قول، پۇت، ئىشتىش ئورگانلىرىغا؛ تەھسىنىياتنى بولسا، بۇ ئورگانلارنى ھەرىكەتلەندۈرىدىغان ۋە گۈزەللىك قوشىدىغان تىرناق، كۆزنى ئاسرايدىغان كىرپىك، باش ۋە قاشنى سوغۇق ۋە ئىسسىقتىن ساقلايدىغان چاچقا ئوخشىتىشقا بولىدۇ.

بۇلارنىڭ ھەممىسى بىر - بىرىنى تولۇقلايدىغان نەرسىلەردۇر. تەھسىنىياتنى ئېھتىياجسىز ۋە پايدىسىز نەرسە دېگىلى بولمايدۇ. لېكىن، بۇ ئورگانلار، ئىنسان تۇغۇلغاندا تەرتىپ ۋە مۇھىملىق دەرىجىسى بويىچە، يۇقىرىدىكى رەت - تەرتىپ ئۆزلىكىدىن شەكىللىنىدۇ.

بۇلار ئوتتۇرىسىدىكى بۇ زەنجىرسىمان مۇناسىۋەتنى كۆرمەسكە سېلىۋېلىش، قاشنى دەپ كۆزدىن ۋاز كېچىش، گانگىرېنا بولغان قولنى دەپ، پۈتۈن بەدەندىن ۋاز كېچىشتەك قورقۇنچلۇق بىر نەتىجىنى تۇغدۇرۇشى مۇمكىن.

مانا مۇشۇنداق، دىن يۇقىرىدا دەپ ئۆتكەن بۇ ئۈچ خىل كاتېگورىيەگە

كېرىدىغان تەلەپلەرنى،ھەل قىلىشقا تېگىشلىك ئېھتىياجلار دەپ قارايدۇ ۋە ئۇلارنىڭ تەمىناتىنى ۋۇجۇتقا چىقىرىشقا تىرىشىدۇ. ئوتتۇرىغا قويۇلغان بارلىق ھۆكۈملەر بۇ ئۈچ تۈرلۈك ئېھتىياجنى ھەل قىلىش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ. بۇ ئېھتىياجلارنى كۆرمەسكە سالىدىغان قائىدە - تۈزۈملەر ئەھمىيىتىنى يوقىتىدۇ. قىلغان ھەممە ئىشنى ھېكمەت بىلەن قىلغۇچى ئاللاھ تائالا پايدىسىز ئىشلار بىلەن مەشغۇل بولۇشتىن مۇنەززەھتۇر.

ئۇنداق بولغان ئىكەن دىن نامىدىن كىم گەپ قىلماقچى، دىنىي نەرسىلەر ھەققىدە ئىزاھات بەرمەكچى ياكى ئۇنى تەپسىر قىلماقچى بولسا، سۆزلەيدىغان سۆزى، بۇ نەتىجىلەرنى ھاسىل قىلالايدىغان شەكىلدە بولۇشى كېرەك. ئېلىپ بېرىلغان بارلىق چۈشىنىش ۋە ئىجتىھادى پائالىيەتلەر، ئاساسلار (ئۇمدە) ئۈستىگە قۇرۇلغان، پىرىنسىپلارنىڭ نۇرى ئاستىدا مەقسەتلەرنى ئەمەلىيلەشتۈرۈش خاراكتېرىگە ئىگە بولۇشى كېرەك.

سۈننەت ۋە ھەدىسنىڭ ئىزاھلىنىشى

بۇ ماۋزۇ، سۈننەت ۋە ھەدىسنىڭ ئايرىم - ئايرىم تېمىلار ئىكەنلىكىنى قوبۇل قىلىش ئۈستىگە قۇرۇلغان. سۈننەت پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ مەنىلىك ھەرىكەتلىرىنى، ھەدىس بولسا، ئاغزاكى پائالىيەتلىرىنى ئاساس قىلىدۇ. تېخىمۇ خۇسۇسىي مەنىدە بۇ ئىككى ئاتالغۇ، ئەنئەنىمىزدە بىر - بىرىنىڭ ئورنىدا ئىشلىتىلىدۇ. توغرىسى سۈننەتنىڭ ھەدىسنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدىغان ماھىيەتكە ئىگە بولۇشىدۇر. بۇ جەھەتتىن، ئۇسۇلدا ئىخچام بىر (ئىجمالى) دەلىل سۈپىتىدە ئادەتتە «سۈننەت» ئاتالغۇسى كەڭرەك قوللىنىلىدۇ. كۆپىنچە ۋاقىتلاردا، پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامدىن سادىر بولغان سۆز، ھەرىكەت ۋە قارارلار دەپ ئىزاھلىنىدۇ. بەزى ئېنىقلىمىلار، «قۇرئاندىن باشقا» دېگەن ئىبارىنى قوشۇپ «سۈننەت» بىلەن «كىتاب» نى (قۇرئان) ئايرىشقا ئۇرۇنىدۇ. بەزىلەر بولسا، سۈننەتنى قۇرئاندىن ئايرىم بىر ماھىيەت دەپ قاراشنىڭ ئورنىغا، ئۇنىڭغا تايىنىدىغان[17] ياكى كۈنىمىزدىكى ئېنىقلىمىلار بويىچە قۇرئاننىڭ تەپسىرى دەپ قارايدۇ. بۇنىڭ بىلەن سۈننەتنىڭ ۋەھيىنىڭ ئىجتىمائىي تۇرمۇشتا ئەمەلىيلىشىۋاتقان بىر دۇنيا ئايلىنىش[18] پىكرىنى

(17) Şatıbî, Muvafakat, c. 4, s. 9.

(18) Mehmet Görmez, s. 42.

ئوتتۇرىغا چىقىرىدۇ.

قۇرئاننىڭ قۇرئانلىقىنى سۈننەت ئارقىلىق ئىزاھلاش نەزەرگە ئېلىنغاندا، «كىتاب» بىلەن «سۈننەت» نى ئايرىش بىر مەنا ئىپادىلىمەيدۇ. ھەزرىتى ئائىشە رەزىيەللاھۇ ئەنھانىڭ پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنى «جانلىق قۇرئان» دەپ بايان قىلغان سۆزىگە دىققەت قىلىدىغان بولساق، بۇلارنى «ۋەھيي» نامى ئاستىدا تېخىمۇ كەڭ دائىرە ئىچىدە بىرلىكتە چۈشىنىشكە توغرا كېلىدۇ. شۇنداقلا بىر ئىشكى ئاسمانغا ئېچىلىدىغان ۋەھىينىڭ، يەنە بىر ئىشكىنىڭ بىزگە قاراپ ئېچىلغانلىقىنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرۈشكە بولىدۇ. ئۇنداق بولسا، ۋەھىينىڭ ئۇ دەۋردە قانداق مەنىنى ئىپادىلىگەنلىكىنى ۋە ئۇنى ئۇ يەردىن كۈنىمىزگە قانداق يۆتكەپ كېلىش كېرەكلىكىگە قارىشىمىز كېرەك. مەسىلەن، ئەگەر نەرسىلەرنى خاتا چۈشىنىش، بىزنىڭ يېڭى مەسىلىلەرنى ھەل قىلىشىمىزغا يول قويمىسا، بۇ ئەھۋال پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامغا تاياندۇرۇلغان ھېچقانداق سۈننەت ياكى ھەدىس مەۋجۇت بولمىسىمۇ، ئوخشاش مەسىلە ئوخشاش شەكىلدە كىتاب ئۈستىدىمۇ داۋاملىشىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن نەرسىلەرنىڭ خاتا چۈشىنىلىپ قېلىشىدىن ساقلىنىش لازىم.

ئىمام شاپىئى (ۋاپاتى ھىجرىيە 204/ 819) دەۋرىگىچە سۈننەت دېيىلگەندە، كۆپىنچە ۋاقىتلاردا دىنىي ھاياتتا ئىجرا قىلىنغان جانلىق سۈننەت كۆزدە تۇتۇلاتتى. شۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە (كۆپ قىسمى ئىجابىي مۇھىتتا ئۆزلىكىدىن شەكىللەنگەنلىكى دەۋا قىلىنغان) ھەدىس - سۈننەت بىرلەشمىسىنىڭ مەيدانغا كەلگەنلىكى ۋە ھەتتا بۇ سەۋەبتىن سۈننى ئېقىمىنىڭ ئوخشىمىغان ئۇسۇلدا ئوتتۇرىغا چىققانلىقىنىمۇ بايان قىلغانلار مەۋجۇتتۇر.

بۇ شەكىلدىكى سۈننەتكە ئەھمىيەت بېرىش ئەھۋالى ھەدىستىمۇ كۆرۈلىدۇ. شۇنىڭدەك، بەزى كىشىلەر، ھەدىسلەرنىڭ تېكىستى (كۆپىنچە مەنا بىلەن رىۋايەت قىلىنغانلىقىدىن ئىبارەت ھەقىقەتنى كۆزدىن قاچۇرۇپ)، قانۇن تېكىستىدەك چۈشىنىپ، قولغا كەلتۈرمەكچى بولغان ھەر نەتىجىنى، ئۇنىڭ لەپزىدىن ماھىرلىق بىلەن ئوتتۇرىغا چىقىرىشقا تىرىشىدۇ. ئالىملارنىڭ كاتتىلىقى،ئەقلىنى (رەي) ئەركىن ئىشلىتىپ نەتىجىگە ئېرىشىشتە ئەمەس، لەۋزىلەرنىڭ نۇتۇق (مەنتىق) ۋە مەنىسىدە (مەۋھۇم) يوشۇرۇنغان مەنالارنى ئۇستا بىر غەۋۋاس تىرىشچانلىقىدا ئوتتۇرىغا

چىقىرىشتا ئۆزىنى كۆرسىتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ھەدىستە لەۋزىچى، سۈننەتتە شەكىلچى ۋە ئومۇمچى ئىزاھ، بارلىق ئىسلام دۇنياسىدا زور تەسىر كۆرسەتمەكتە. «سۈنەن» كىتابلىرىنىڭ بىرەر رەددىيە سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقىشى بۇ ئۆرۈنۈشلارنىڭ نەتىجىسىدۇر[19].

سۈننەتنىڭ ئورنى

بىزنىڭ قارىشىمىزچە، بۇ ھەقتە ئەڭ توغرا ھۆكۈم ئىمام شاتىبىغا ئائىتتۇر. ئۇ پۈتۈنلەي سۈننەتنىڭ «كىتابقا (قۇرئان) تايىنىدىغانلىقى» نى ئېيتىدۇ[20]. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، سۈننەت، پەقەتلا تەشرىئىي (قانۇنىي) قىممەتكە ئىگە بولۇشتىن تاشقىرى، قۇرئان ئېلىپ كەلگەن دىنىنىڭ، ھەر جەھەتتىن، يەنى (ئىمان، ئىسلام/ ئېھسان) لەۋزى، ئەمەلىي ئىزاھات ۋە ھەقىقىي شەكىلدە يولغا قويۇلۇش جەريانىدۇر. بۇ مەنىدە، كىتاب، ھەزرىتى ئائىشە رەزىيەللاھۇ ئەنھانىڭ «جانلىق قۇرئان» سۆزى ئىشارەت قىلغان ۋە ئاساسىي قانۇننىڭ بارلىق قانۇن ماددىلىرىنى ئۆزئىچىگە ئالغاندەك سۈننەتمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان توپلامنىڭ ئىسمىدۇر. بۇنىڭغا ئاساسەن سۈننەت ئاللاھنىڭ دەرگاھىدا پەيغەمبەرنىڭ قەلبىگە چۈشۈرۈلگەن كىتابنىڭ پەيغەمبەرنىڭ ھاياتىدا ئىجرا قىلىنىش شەكلىدۇر.

پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ مەۋقەئىگە قاراپ قىلغان ئىشلىرىنى - ۋەھيى ئېلىش، ئۇنىڭغا ئىشىنىش، ئىنسانلارغا يەتكۈزۈش، لازىم بولغاندا ئىزاھات بېرىش، ئۆگىتىش ۋە نەتىجىدە ئىجرا قىلىش قاتارلىق تۈرلەرگە ئايرىغىلى بولىدۇ[21].

بۇ ئاللاھدىلىكى بىلەن پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام قانۇن قويغۇچى ياكى پوچتالىيونمۇ ئەمەس. شۇنىڭدەك ئۇنىڭغا غەيبكە ئېچىلغان بىر دېرىزىدىن قاراش ئىمكانى بېرىلگەن بولۇشى، ئۇنىڭ بۇ ئىمكانىنى ئۆزى خالىغان ۋاقىت ۋە زاماندا ئىشلىتەلەيدىغانلىقىنى ئىپادىلىمەيدۇ. ھەر ۋاقىت بۇنىڭغا ئېھتىياج ھېس قىلمايدۇ. بۇ سەۋەبتىن ئۇنىڭ سۆزلىرى ۋە قىلغان - ئەتكەنلىرىنىڭ ھەممىسىگە، ئوخشاش كاتېگورىيەدە باھا بېرىلمەيدۇ. ئۇنى ئەڭ گۈزەل بايان قىلغان سۆز «ئىنسان، پەيغەمبەر» ئاتالغۇسىدۇر. بىز ھەققىدە گەپ قىلىۋاتقان كىشى بېشى قانچىلىك

(19) Mehmet Görmez, s. 60.

(20) Şatıbî, Muvafakat, c. 4, s. 9 vd.

(21) Mehmet Erdoğan, s. 87-134.

كۆككە يەتسمۇ، ئايغى داۋاملق يەردىن ئۈزۈلۈپ كەتمەيدىغان ۋە بارلىق ئالاھىدىلىكلىرى بىلەن ئىنسانلىقنى ھەر دائىم مۇھاپىزەت قىلىپ كەلگەن بىر پەيغەمبەردۇر. بىز ھەققىدە گەپ قىلىۋاتقان كىشى.

ئومۇمىي جەھەتتىن ئېيتقاندا، سۈننەتنى كىتابتىن ئايرىم قاراشقا ئىمكان يوقتۇر. ئىسلامنىڭ چۈشىنىلىشى، ئىزاھلىنىشى، ئىجرا قىلىنىشى ۋە قۇرلمىسىنىڭ مۇھاپىزەت قىلىنىشى پەقەتلا بۇ بىر پۈتۈنلۈك چۈشەنچىسى بىلەن مۇمكىندۇر.

ھەر مەسىلىدە ئىشلىتىلىدىغان جۈزئىي (پۈتۈننىڭ بىر پارچىسى) دەلىل مەنىسىدىكى سۈننەتكە كەلسەك، ئۇنىڭ قۇرئاندىن ئايرىم ھالدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرغۇچى بىر سۈننەت مەجمۇئەسىنىڭ بارلىقىغا كۆز يۇمغىلى بولمايدۇ. بۇنىڭغا ئاساسەن بىر مەسىلىنىڭ دەلىللىرى تۇرغۇزۇلغان ۋاقىتتا ۋە شەرئىي ئاساسلارغا تاياندۇرۇلغاندا تەبىئىي ھالدا قۇرئاندىن كېيىنلا سۈننەتتىن دەلىل ئىزدەش توغرا ھەرىكەت ھېسابلىنىدۇ. مانا بۇ باسقۇچتا، ھەدىسلەرنىڭ ھەم ساغلاملىق (سىھھەت) ھەمدە دالالەت جەھەتتىن سۇبۇت[22] ۋە قەتئىيلىكى مەسىلىسى ئوتتۇرىغا چىقىدۇ.

سۈننەتتە ئاساس بولغان نەرسە، ئومۇمەن ئەمەلىيلىك (ئىش - ھەرىكەت) جەھەتتىن ئۈزلۈكسىز داۋاملىشىپ كەلگەن بىر ئادەتنىڭ مەۋجۇت بولۇشى، نۇتۇق (سۆز) جەھەتتىن بولسا، مەنىسى بىلەن رىۋايەت قىلىنغان بولۇشىدۇر. نۇتۇق بەزىدە بىر ئىش - ھەرىكەتتىن خەۋەر بېرىش شەكلىدە بولۇشىمۇ مۇمكىن. ئەھۋال مۇشۇنداق ئىكەن، سۈننەتنىڭ سۆزلۈك قىسمىنى تەشكىل قىلىدىغان ھەدىسلەر ئۈچۈن سۆز مەنىسىنى ئاساس قىلغان ئىزاھاتلار كۆپىنچە ھاللاردا توغرا نەتىجىگە يەتكۈزمەسلىكى مۇمكىن. بىر سۆزنىڭ سۆزلۈك (مەنتىق) ۋە ئۇقۇم (مەۋھۇم) مەنىسىنىڭ دالالەت جەھەتتىن بىر - بىرىگە تولۇق ماسلىششى، ھەممىدىن مۇھىمى لەۋزىنىڭ سۇبۇتىنىڭ مەۋجۇدىيىتىگە باغلىق. بۇ سۈننەتتە قانچىلىك دەرىجىدە مەۋجۇت؟ ئەڭ كۆپ ئىشلىتىلگەن ھەدىسلەردىمۇ رىۋايەت ئوتتۇرىسىدىكى لەۋزىلەر (سۆز) بىرلىكىنىڭ پەقەت ھەدىسلەرنى توپلاش جەريانىدا كۆزگە چېلىققان ھەدىس تېكىستلىرىنى ئۆلچەملەشتۈرۈش نەتىجىسىدە شەكىللەنگەنلىكى بىر ھەقىقەت. ئەرەپ لۇغەتشۇناسلىقىدا، ھەدىس بىلەن دەلىل كەلتۈرۈشنىڭ يېتەرلىك دەرىجىدە

(22) مۇشۇنداق بىر ھەدىسنىڭ مەۋجۇت بولۇپ، بولماسلىقى، مۇنداقچە قىلىپ ئېيتقاندا «ھەدىس» دېيىلىپ كەلگەن بىر سۆزنىڭ راستىنلا پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام تەرىپىدىن سۆزلىنىپ، سۆزلەنمىگەنلىكى.

ئېتىبار كۆرمەسلىكى بۇ ئاساسقا تايانغان بولۇشى كېرەك.

بۇ ئەھۋالدا لەۋزچى ۋە شەكىلچى ئىزاھات ئورنىغا، «ئاساسلارنى (ئۇمدە) چىقىش قىلىپ، پىرىنسىپلارنىڭ نۇرى ئاستىدا غايىنى ئەمەلگە ئاشۇرىدىغان «شەكىل» نى ئۇسۇل قىلىپ تاللاش كېرەك. بۇنىڭغا ئاساسەن سۈننەت بىر پۈتۈنلۈك ئىچىدە تەھلىل قىلىنىشى لازىم. سەھىھلىكى جەھەتتىن سۇبۇتى (ھەزرىتى پەيغەمبەرگە ئائىتلىقى) ئوتتۇرىغا قويۇلسىمۇ (بەزى ۋاقىتتا، بۇ پەقەتلا بىر كۆز قاراشتىن ئىبارەت بولۇشى مۇمكىن)، ئۇنىڭ قانۇنى قىممەتكە ئىگە بولۇشى ئۈچۈن بىر قەدەم ئىلگىرىلىگەن ھالدا <u>مېنىڭ دىنىي ھاياتىم ئىچىدىمۇ بىر مەنا ئىپادىلەش شەرتى</u> قويۇلۇشى كېرەك. بىزگىچە رىۋايەت قىلىنىپ كەلگەن پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ ئىزاھاتىنىڭ، ھەر تەتبىقاتىنىڭ، دىنىنىڭ يەككە مەنادا بايان قىلىنىشى ھېسابلىنىشى ھەققىدىكى سۆزلەر، پەقەت يۇقىرىدىكى فورمۇلاغا ئۇيغۇن كەلگەندىلا بولىدۇ. ئەكسىچە بىز ئۇنى بۇرۇنقىلار «قەدىييەتۇن ئەيىن» دەپ تەبىر بەرگەن شەخسكە، بىر ھادىسىگە خاس، ئادەتتىكىچە ۋە قانۇنى قىممىتى بولمىغان جۈزئىي ھۆكۈملەر دەپ قارايمىز. بۇ خىل جۈزئىي ھۆكۈملەر، بىز ئۈچۈن پۈتۈندىن قىممەتسىزمۇ ئەمەس. ئۇنتۇماسلىق كېرەككى، ئاساسلار (ئۇمدەلەر) پىرىنسىپلار ۋە غايىلەر - پەقەتلا بۇ جۈزئىييات تەتقىق قىلىنىپ پۈتۈنگە ئېرىشكەندىلا ھاسىل بولىدۇ.

بۇ تېمىنى ئەھكامغا مۇناسىۋەتلىك بىر مىسال بىلەن چۈشەندۈرەيلى: پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام ئۆز دەۋرىدە بىر قىسىم نەرسىلەرنىڭ سېتىلىش تۈرلىرىنى چەكلىدى. بۇ چەكلەنگەن مۇئامىلىلەر بىر يەرگە جەملەنگەندە ئەسلى مەقسەتنىڭ ئىككى تەرەپكە زىيان سېلىشنىڭ ئالدىنى ئېلىشتىن ئىبارەت ئىكەنلىكىنى كۆرگىلى بولىدۇ. مانا بۇ، پارچىلار (جۈزئىييات) ئوتتۇرىغا قويغان ئادەتتىكى قانۇنى ھۆكۈمدۇر. ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ، بۇ چەكلەنگەن مۇئامىلىلەر ئىسمىنى ساقلاپ قېلىشى بىلەن بىرلىكتە ماھىيىتىنى ئۆزگەرتىشى ياكى زىيانلىق تەرەپتىن پايدىلىق تەرەپكە ئۆتۈشى مۇمكىن. بۇ ئەھۋالدا بىز سۈننەت چەكلەيدۇ، دەپ بۈگۈن ئۇ ئىشنى قىلماسلىقتا چىڭ تۇرۇۋالساق بولمايدۇ. چۈنكى ئۆز ۋاقتىدا چەكلىمىگە بويسۇنۇش غايىنى ئەمەلگە ئاشۇرغان بولسا، ھازىر چەكلىمىنى داۋاملاشتۇرۇشىمىز غايىگە يېتىشتە توسالغۇ بولىدۇ. بىز مانا بۇ نەتىجە بىلەن، ئۇ چەكلىمىنىڭ «قەدىييەتۇ ئەيىن»

تۇردىن بىر چەكلىمە ئىكەنلىكىگە ھۆكۈم قىلىمىز. شۇنداق قىلىپ ئىسمى نەس بولۇپ داۋاملاشسىمۇ ۋە دەلىللىكىدە كەمچىللىك كۆرۈلمىسىمۇ، ئىزاھات پوزىتسىيەمىزنى بەلگىلەيدىغان ئاساس (ئۇمدە)، پىرىنسىپ ۋە غايىلەر دىنىنىڭ ئىجرا قىلىنىشىدا خاتالىششىمىزنىڭ ئالدىنى ئالىدۇ. دىنىنىڭ رېئال تۇرمۇشتا ئىجرا قىلىنىشىدا، بىزنىڭ ھاياتىنىڭ ھەقىقەتلىرىدىن يىراقلىششىمىزنى تەقەززا قىلمايدۇ. ئەكسىچە، ئۇ دىنني ھاياتىمىزدىكى چوڭقۇرلۇق ۋە ئازادىلىك، ئىنساني ئېھتىياجلىرىمىزنىڭمۇ ئوخشاش نىسبەتتە ھەل قىلىنىشنى ئىپادىلەيدۇ.

تەرجىمە قىلغۇچى: ئابدۇلمەجىد غوپۇر

پايدىلانغان ماتېرىياللار

Cabirî, Muhammed Abid, *Arap-islam Kültürünün Akıl Yaısı (Bünyetü'l-akfi'f'arab),*

tre. Burhan Köroğlu, Hasan Hacak, Ekrem Demirli, istanbul 1999.

Cabirî, Muhammed Abid, *islam'da Siyasal Akıl,* tre. Vecdi Akyüz, istanbul 1997.

Dihlevî, Şah Veliyyullah, Hüccetullahi'l-baliğa, tre. Mehmet Erdoğan, istanbul 1994.

Erdoğan, Mehmet, *Vahiy-Akıl Dengesi Açısından Sünnet,* istanbul 1996.

Erul, Bünyamin, *Sahabenin Sünnet* Anlayışı, Ankara 1999;

Görmez, Mehmet, *Sünnet ve Hadisin* Anlaşılmasında *Metodoloji Sorunu,* Ankara 1997, s. 130-137

Halid Mes'ûd, Muhammed, *islam Hukuk Teorisi,* tre. Muharrem Kılıç, istanbul1997;

Hamidullah, Muhammed, *islam Tarihi,* tre. Salih Tuğ, ll, 738, 880;

Hammadî el-Abîdî, eş-Şattbî *ve* makasıduş-şeri'a, Trablus 1992.

Hatiboğlu, ibrahim, *islam'da Yenilenme* Düşüncesi *Açısından Modernistlerin Sünnet*

Anlayışı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, M. Ü. i. F. istanbul1996

ibn Aşûr, Muhammed Tahir, Makasidu'ş-şerîati'l-islamiyye, Tunus 1978. Türkçesi:

islam Hukuk Felsefesi, (tre. Veedi Akyüz/ Mehmet Erdoğan), istanbul 1998.

Kırbaşoğlu, M. Hayri, *islam* Düşüncesinde *Hadis Metodolojisi,* Ankara 1999.

Kırbaşoğlu, M. Hayri, isilam Duşüncesinde *Sünnet,* Ankara 1993.

Özafşar, M. Emin, *Hadisi Yeniden* Düşünmek, Ankara 1998.

Reysûnî, Ahmed, *Nazariyyetü'l-makasıd i*nde'l-imam eş-Şatıbî, Riyad 1992.